

DALLOUL ZAYNAB

KOVÁSZNAI SÁNDOR
ÉS AZ EURÓPAI KOMMENTÁRTÖRTÉNETI HAGYOMÁNY

Kovásznai Sándor (1730–1792) a 18. századi Erdély igen jelentős alakja: költő, műfordító és filológus, akinek élete szakadatlan munkássággal telt, és akinek lényegében az 1784-es utrechti Janus-kiadást köszönhetjük. Kocziány László¹ (1920–1977) mutatott rá elsőként arra, hogy a közhiedelemmel ellentétben az 1784-es utrechti Janus-kiadás előkészületeinek filológiai munkálatait nem Teleki Sámuel (1739–1822), hanem szinte teljes egészében Kovásznai Sándor végezte el. A marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban található Kovásznai-hagyaték igen terjedelmes:² találhatóak benne úgy magyar, mint latin költemények, történeti munkák, levelek, gyászbeszéddek, fordítások, valamint filológiai jegyzetapparátusok latinul és magyarul, amelyeket Kovásznai Gyöngyösi István, Lázár János és Janus Pannonius műveihez készített. A költő és műfordító Kovásznait saját kora Kazinczy bírálata³ miatt negatív ítélettel sújtotta, de tudósi munkásságát mindenki elismerte. Sajnos az a tény, hogy a Teleki-kiadás mikrofilológiai munkálatait Kovásznai végezte, hogy ő írta a Janus-életrajzot, és több évszázados filológiai problémákat is tisztázott (pl. Janus életének homályos részei, itáliai tartózkodása, családfája, irodalmi kapcsolatai), a feledés homályába merült. Tette mindezt úgy, hogy elvileg nem állhatott mögötte semmiféle magyar filológiai hagyomány.

Mit foglal magában a kommentár műfaja? Mi a definíciója, és hogyan határozhatók meg a kritériumai? Létezik-e a kommentárnak folyamatos hagyományozódása a kezdetektől napjainkig, és változott-e jelentéstartalma az idők folyamán? Miben áll a műfaj jelentősége és mi egyáltalán a célja és az értelme? Hogyan illeszkedik a magyar kommentár a reneszánsz európai hagyományba? Beszélhetünk-e egyáltalán magyar filológiáról a 19. század előtti időkben?

A következőkben megpróbálok választ adni a feltett kérdésekre, körvonalazni az európai filológiatörténeti hagyományt, és egy 18. századi erdélyi filológus, Kovásznai

¹ KOVÁSZNAI Sándor, *Az ész igaz útján: Válogatott írások*, kiad., bev., jegyz. KOCZIÁNY László, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970.

² Kocziány hozza Kovásznai összes kéziratban maradt és nyomtatásban megjelent munkáját a Teleki Téka által adott eredeti jelzetekkel.

³ „Kénytelen vagyok kivallani, hogy nékem a különben tisztelt Kovásznai nem fog példányul szolgálni a rómaiak fordításában.” VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc levelezése*, II (1790–1802), Bp., 1891. Kazinczy Gr. Teleki Sámuelnek (1802), 483–484.

Sándor Janus-kommentárjából kiindulva ízelítőt adni a magyarországi helyzetről, megkísérelvén megdönteni azt a hagyományos felfogást, miszerint Ábel Jenő fellépése előtt nem beszélhetünk magyarországi filológiáról.

A dolgozat első része Rudolf Pfeiffer összefoglaló filológiatörténeti művéből⁴ kiindulva mutatja be az európai reneszánsz filológia fejlődését, a második része pedig Kovásznai Sándor marosvásárhelyi történész és filológus Janus Pannonius-kommentárját alapul véve vázolja fel a magyar kommentár helyzetét a 18. század végén.

*1. A kommentár műfaja és a kommentátorok tevékenysége Európában
a reneszánsz kezdetétől a 18. századig*

A kommentár műfajával, meghatározásával számos kutató⁵ foglalkozott, és többé-kevésbé meg is egyeztek abban, hogy a kommentár már a kezdetek kezdetén létezett mint irodalmi szövegekhez írt megjegyzések halmaza; hogy a filológiai tevékenységnek szerves része, és hogy pontos meghatározása a műfaj sokrétősége miatt igen nehézkes, illetve más szemszögből nézve igen sokféle lehetőséget vet fel. A kommentár jelentéstartalmát erőteljesen befolyásolja a kor és a környezet, melyben keletkezett, a kommentált mű műfaja és a kommentátor személye is, ilyen értelemben nagyon sokféle kommentárról beszélhetünk. Viszont létezik minden kommentárnak (legalább) egy közös vonása, mégpedig a keletkezésük motívuma és célja: azaz egy adott szöveg megértésének és interpretálásának vágya. Az, hogy ezt a kommentátor mikor, hogyan, mely környezetben, milyen háttértudással, milyen formában és milyen céllal tette, az már akár esetenként is különbözhet.

Rudolf Pfeiffer nagy, összefoglaló kommentártörténeti alapmunkáját egy definícióval kezdi, miszerint a klasszikus tudományosság, a klasszikus tudomány művelése lényegében a megértés, a magyarázat és az irodalmi hagyomány visszaállításának művészete, amely a Krisztus előtti harmadik században keletkezett, a költők és írók fáradozásainak köszönhetően, és célja az irodalmi örökségük, a „klasszikusok” megőrzése volt. Pfeiffer a meghatározásában a *scholarship* kifejezést használja, amely tágabb értelemben tudományosságot, illetve a tudományos kutatást, szűkebb értelemben pedig a humanista tudományok művelését jelenti.⁶ Ha a szűkebb értelemben vett *studia humanitatis* veszszük alapul, amelynek kiindulópontja lényegében a klasszikusok tanulmányozása, illetve az ókori auktorok szövegeiből kiindulva az egész antikvitás megismerése, akkor gyakorlatilag eljutunk a filológia tudományához. Márpedig a filológia az írott szövegek tanul-

⁴ Rudolf PFEIFFER, *History of Classical Scholarship: From 1300 to 1850*, Oxford, Clarendon Press, 1976.

⁵ Néhány név a korántsem teljes felsorolásból: Friedrich August Wolf, Gottfried Hermann, August Boeckh, John Edwin Sandys, René Wellek, Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, Michael von Albrecht, Marianne Pade, Anthony Grafton, Roy Gibson.

⁶ „Scholarship is the art of understanding, explaining and restoring the literary tradition. It originated as a separate intellectual discipline in the third century before Christ through the efforts of poets to preserve and to use their literary heritage, the classics. So scholarship actually arose as classical scholarship.” PFEIFFER, *i. m.*

mányozásának és megértésének tudományos módszere, ha ismételten a szűkebb jelentéskört vesszük figyelembe.

Kapitánffy István és Kovács Endre a következő meghatározást⁷ adják: „A filológiát régebben önálló tudományos diszciplínának tekintették, amely különböző korokban különböző más tudományágak területeivel is érintkezett (a grammatikával, filozófiával, metrikával, poétikával, jogtudománnyal stb., majd az epigrafikával, numizmatikával, papirológiával; a 18. század végétől kezdve szinte minden történeti tudomány alapja). [...] A filológiai tevékenység egyik fő területe a lehető legautentikusabb szöveg megállapítása, a *szövegkritika*. Ennek három fő területe van: a *recensio* (az összes rendelkezésre álló szöveg, kivonat, idézet stb. összegyűjtése), az *examinatio* (az összegyűjtött szövegek kritikai vizsgálata, értékelése) és a *constitutio* (a szöveg eredeti vagy helyes alakjának helyreállítása). Mindezek keretében a filológusnak számos részfeladatot kell megoldania (*emendatio*, a betoldások – *interpolatio* – elkülönítése, a szövegromlás – *korruptela* – lokalizálása, a különböző olvasásmódok – *lectio* – értékelése, javítása: konjektúra, a szövegváltozatok összefüggéseinek feltárása, a szöveg különböző rétegeinek elkülönítése, a szövegtörténet összeállítása). A modern értelemben vett szövegkritikai munka a kritikai kiadás létrehozásának egyik fő feltétele. A filológiai munka másik fő területe a szövegtérképezéssel és szövegmagyarázattal kapcsolatos: a szöveg egyes szavaihoz, helyeihez kapcsolódó nyelvi, tárgyi, történeti jegyzetek és magyarázatok elkészítése (szómagyarázat, glossza, szkolion, lábjegezet), továbbá az értelmezés (kommentár, interpretáció, hermeneutika, exegézis). Tágabb értelemben filológiai tevékenységnek tekinthető a forráskutatás, a szöveg utóéletére vonatkozó adatok összegyűjtése, valamint életrajzi-kortörténeti adatok összeállítása is.”

Rudolf Pfeiffer fentebb említett kétkötetes műve igen részletesen és alaposan ismerteti az évszázadokon, sőt évezredekken átívelő filológiai tevékenységet, a tudomány kezdetétől a fejlődésén keresztül egészen a filológia modern értelmezéséig. A homéroszi eposzok hagyományozásának tárgyalásától indul, majd ismerteti a szofisták etimológiai és grammatikai vizsgálódásainak történetét. A filológiai tudomány atyáinak a filozófia mestereit tartja: Szókratészt (i. e. 469–399), Platón (i. e. 428–348), Arisztotelészt (i. e. 384–322). A mai értelemben vett filológia kibontakozását az alexandriai tudományossághoz köti, majd sorra veszi Zénodotosz (i. e. 330 k.–260), Kallimakhosz (i. e. 300 k.–240) és Eratoszthenész (i. e. 280 k.–200) életművét, valamint tárgyalja a sztoikus grammatikusokat. Arisztarkhoszt (i. e. 310 k.–230) mint az interpretálás művészetének mesterét mutatja be, a pergamoni iskolát pedig úgy, mint a filozófia és a tudományosság összefonódásának képviselőjét, majd elemzi az epigonok tevékenységét. Az első kötete sajnos a hellenizmus végével lezárul, és nem tér ki egyáltalán a római filológiára, amelynek legjelentősebb képviselői – a teljesség igénye nélkül felsorolva – Verrius Flaccus (i. e. 1. sz.–1. sz.), Hyginus (1. sz.), Valerius Probus (1. sz.), Suetonius (1–2. sz.), Gellius (123–165 k.), Donatus (4. sz.), Servius (4–5. sz.) és Macrobius (4–5. sz.) voltak. Grammatikai

⁷ KAPITÁNYFY István, KOVÁCS Endre, *Filológia = Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970–1996, III, 164–166.

tárgyú és a klasszikus auktorokhoz írt kommentárjaik rendkívüli jelentőségűek; tanulmányozásukhoz bőséges irodalom áll rendelkezésünkre, úgy, mint a középkori kompilátorok, glosszátorok és a bizánci filológia jeles képviselőinek vizsgálatához is. Pfeiffer inkább a reneszánsz-kori filológia ismertetését tartotta fontosnak, a pre-humanisták – Lovato Lovati (1241–1309), Alberino Mussato (1261–1329) – munkáiból kiindulva mutatta be az itáliai tudós humanisták szövegkritikai munkálatait. Petrarcat (1304–1374) mint az új kritikai filológia szülőatyját ünnepli, Boccaccio (1313–1375) tevékenységét ismerteti, majd áttér Salutati (1331–1406), Bruni (1370–1444), Niccoli (1357–1440 k.), Poggio (1380–1459), Valla (1407–1457), Poliziano (1454–1494) nagy horderejű életművének bemutatására. Kötetének nagy részét viszont annak szenteli, hogy részletesen tárgyalja a *scholarship* – azaz a tudományosság, a klasszika-filológia, illetve a *studia humanitatis* – elterjedését az Alpokon túli területeken. Sorra veszi Erasmus életművéből kiindulva a németalföldi, a németországi, a francia és az angol területeket is, elemezve az egyes országok filológiai tevékenységének főbb jellegzetességeit és a nagy egyéniségek munkásságát is. A dolgozat a későbbiekben a németalföldi és a francia filológiai iskolák részletesebb bemutatására tér majd ki – lévén, hogy Kovásznai tevékenysége szorosabban ez utóbbiakhoz kapcsolódik. Visszatérve azonban az első kérdéshez – ti. hogy mi a kommentár –, elsősorban azt kell megvizsgálunk: mi a kommentár a filológiához képest, és mit takar a kommentátor tevékenysége. Találhatunk erre egyszerű választ (ti. a kommentár a filológiai tevékenységnek *csak* egy része, a kommentátor pedig a szöveget *csak* értelmezi), a megoldás – és a gyakorlat – azonban ennél jóval bonyolultabb.

A filológia fogalmát kortárs tudósaink nagy része a fentiek szerint értelmezi. A kommentár definíciója viszont nem ennyire egyértelmű.

Miből indulhatunk ki, ha a műfaj történetre vagyunk kíváncsiak? Mindenképpen valamely egyszerű áttekintésből, amely esetleg a műfaj meghatározását is magában foglalja. „A kommentár (latin *commentarius* 'emlékeztető' szóból): valamely eseményhez vagy írott szöveghez fűzött magyarázó, értelmező megjegyzés, tényszerű adalék vagy értékelő fejtegetés. Járulékos műfaj, ritkán tesz szert önálló műveket megillető jelentőségre. Járulékos voltából adódik, hogy története során sokféle változatban jelentkezett.”

Ez a definíció⁸ olyan kiindulópont, amely elsőre rendkívül szilárdnak tűnik, ám ha valaki akarja, mégis minden egyes szavát cáfolni tudja. Például: nemcsak a *commentarius* szó jelölhet olyan jellegű művet, amelyet a kommentár műfajba sorolhatunk. Ezen kívül nem feltétlenül csupán értelmező megjegyzést, tényszerű adalékot és értékelő fejtegetést tartalmazhat. És legvégül: járulékosnak éppen járulékos, amennyiben mindig egy másik szövegből indul ki, de szó sincs arról, hogy nem tesz (illetve ritkán tesz) szert önálló műveket megillető jelentőségre; elég csak Macrobiusra, Boethiusra (480 k.–524), Órigenészre (154 k.–253), Szent Ágostonra (354–430), Marsilio Ficinóra (1433–1499) gondolni.

⁸ FEKETE Ibolya, RÓNAI Mihály András, *Kommentár = Világirodalmi lexikon, i. m., VI, 474–476.*

Az idézett definíció tehát mindenképpen helyesbítésre szorul. „A szó mai értelmei közül irodalmi szempontból két műfajmegjelölés figyelemre méltó. Az egyik műfajt az a beláthatatlan mennyiségű irodalom alkotja, amely – mint a filológia egyik ágát – a klasszikussá vált vagy klasszikusnak tekintett művek magyarázatait, értelmezéseit és újraértelmezéseit foglalja magában. [...] A szakirodalom megkülönböztet még szó szerinti, alkalmazott, misztikus, mitologikus stb. magyarázatokat is.”⁹

A fenti definícióból két szempontot emelnék ki: elsőként, hogy a kommentár a „klasszikussá vált művekből” indul ki, másodsor pedig azt, hogy a kommentár „magyarázat, értelmezés, újraértelmezés.” A tanulmány nem vonja kétségbe a kommentár mint fogalom ennél jóval tágabb értelmezési lehetőségeit, viszont meg kíván maradni a klasszikus és a neolatin filológia keretein belül. A definíció szerzője is jórészt a klasszikus–középkori–reneszánsz hagyományból kiindulva meríti a definíciójához szükséges ismereteket, és végül a következő megállapításra jut: „A kommentár tehát a megkommentált művel egyenlő rangra is emelkedhetett, alkothatott vele bontatlan, vagy szükséges, mindenesetre szerves egészet.”

Természetesen ennek az ellenkezője is ugyanígy megtörténhetett, azaz a szöveghez fűzött magyarázat megmaradhatott egyfajta minimális, didaktikus szinten, amelyet például a tanár készített diákjai számára.

A dolgozat egyik legfontosabb szempontja annak a folyamatnak a megragadása volt, amely a reneszánsz korszak kritikai filológiai módszerének kialakulásával indul, és az újkori, önálló jelentőségű kommentár virágzásával végződik. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy hogyan jutunk el Petrarától, a kritikai filológia atyjától Erasmuson (1469–1536) és Casaubonon (1559–1614) keresztül Justus Lipsiusig (1547–1606), Josephus Justus Scaligerig (1540–1609), Daniel (1580–1655) és Nicolaus Heinsiusig (1620–1681), Gerhard Johann (1577–1649) és Isaac Vossiusig (1618–1689), Richard Bentleyig (1708–1782) és a párizsi Royal Press tudósainak filológusi munkásságáig. Az említettek olyan kommentárokat hoztak létre, amelyek abszolút önállóságra tettek szert: azaz a főszöveggel együtt éltek tovább az irodalmi hagyományban, és – mellékesen – Kovácsnai Sándor marosvásárhelyi klasszikus-filológus professzor Janus-kommentárjához mintát szolgáltatottak. Az idézett meghatározás egyrészt nagyon leszűkíti a kommentár értelmezési lehetőségeit, másrészt viszont egy olyan összegző definíciót ad, amely az évszázadokon át kialakult képet tükrözi, és ezért nem érdemes figyelmen kívül hagyni. Szükséges viszont bőségesen kiegészíteni ezt az áttekintést a különböző korok filológusai által előírt különféle kritériumokkal. Figyelemre méltó a modern irodalomtörténészek, humanista-kutatók megközelítési módja, főként azért, mert nagy részük módszertani alapokra helyezi a vizsgálatát. Ugyanilyen érdekes azonban a korabeli humanisták véleménye, definíciója és munkamódszere, illetve az a folyamat, amely során a szövegkritikától, illetve a kritikai filológiai módszertől eljutunk a kommentárig.

A neolatin kutatások kommentártörténeti vizsgálódásai – érthető módon – az itáliai reneszánsz korszakot, azaz Petrarca korától a Cinquecento első feléig ívelő szakaszt

⁹ Uo.

tekintik át. Erre a korszakra nézve adnak is bizonyos meghatározásokat egy-egy humanista filológiai módszertanából kiindulva. Marianne Pade tanulmánykötete¹⁰ mutatja be az aktuális kommentár-kutatásokat több kortárs neolatin filológus cikkén keresztül, amelyek egymást tökéletesen kiegészítik. Nagyon fontos ezen túl még megjegyezni, hogy a reneszánsz szövegolvasás egyik legjellemzőbb vonása: az antikvitás felélesztésének a szándéka, amelyhez a kommentátor minden eszközt megragad: az irodalmat, a történelmet, a nyelvet, a retorikát stb. Még fontosabb szempont, hogy a kritikai filológia kialakulása és fejlődése szükségszerűen magával hozza az interpretáció vágyát is. Tudjuk, hogy Petrarca mint a kritikai filológiai módszertan megalkotója volt hosszú évszázadok után az első, aki a *varia lecti*ók tudományos feldolgozásával nem csupán a lehető legjobb szövegolvasatot hozta létre, hanem a kritikai filológia módszerének alkalmazásával képes volt történeti könyveket rekonstruálni¹¹ és homályos személyazonosságokat tisztázni¹² (hogy csak a legalapvetőbb filológiai érdemeit említsük). Ez a munka már önmagában alapja – mégpedig a legfontosabb alapja – kell hogy legyen a kommentár megírásának.¹³ Például kiindulópontként megmagyarázható, hogy a kommentátor miért csak egy bizonyos szövegvariánst választott, rekonstruálható, hogy mi lehetett a szerző szándéka az eredeti szöveg megalkotásával, vagy hogy bizonyos történeti események kronologikus sorrendjének megállapítását milyen módszer alapján végezte el.

Robert W. Ulery¹⁴ például a középkori auktorolvasási szokásokból kiindulva azt állítja, hogy a kommentárok kiindulási alapja a bonyolultabb szöveg megértésének vágya, illetve az *accessus ad auctorem*, a szerző megértésének vágya volt. Ez nem utolsósorban elősegítette az auktor irodalmi köztudatba kerülését is. Felhívja a figyelmet Glenn W. Most¹⁵ véleményére, miszerint a kommentár nemcsak abban segít, hogy a szerző szándéka szerint megértsük a szöveget, hanem abban is, hogy más szövegeket is képesek legyünk interpretálni. Ulery cikke Omnibonus Leonicens (1412–1474) klasszikusokhoz írt jegyzeteiből kiindulva állítja, hogy a szerző erős pedagógiai érdeklődést mutatott, és etikai, grammatikai, valamint retorikai jelentőségük a legszembetűnőbb. A Persiushoz készített kommentárja a középkori hagyományban gyökerező *accessus*-műfajt közvetí-

¹⁰ *On Renaissance Commentaries*, ed. Marianne PADE, Hildesheim–Zürich–New York, Georg Olms Verlag, 2006 (Noctes Neolatinae: Neo-Latin Texts and Studies, 4).

¹¹ Titus LIVIUS, *Ab urbe condita*. – Petrarca filológusi tevékenységéhez vö. Guido MARTELLOTTI, *Scritti petrarcheschi*, Padova, Editrice Antenore, 1983, 538–548; Giuseppe BILLANOVICH, *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'Umanesimo, Volume primo, Tradizione e fortuna di Livio tra Medioevo e Umanesimo*, Padova, Editrice Antenore, 1981, 97–122.

¹² Petrarca volt az első, aki rájött, hogy Terentius Afert és Terentius Culliót meg kell különböztetni, vö. PFEIFFER, *i. m.*, 7.

¹³ Kitűnő példa erre, hogy mikor Petrarca alkalmi jegyzetekkel és parafrázisokkal ellátott könyvei egy évszázaddal később Lorenzo Vallához kerültek, maga is hozzájuk fűzte saját feljegyzéseit és magyarázatait, vö. PFEIFFER, *i. m.*, 36.

¹⁴ Robert W. ULERY, *Sallust's Bellum Catilinae in the Edition of Venice 1500: The Medieval Commentary and the Renaissance Reader = On Renaissance Commentaries*, *i. m.*, 7–28.

¹⁵ „...the commentary [...] puts materials at his disposal which help him [the reader] not only to understand that text in ways that the commentator wants him to believe the author had intended, but also other texts.” Glenn W. MOST, *Commentaries – Kommentare*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1999 (Aporemata, 4).

tette a reneszánszba. Az *accessus* általában tartalmazza az *ordo librorum*ot (a könyvek sorrendje), megállapításokat tesz ezen kívül a *materia* (tárgyválasztás), az *intentio* (az auctor szándéka), a *causa intentionis* (a szándék oka), a *titulus* (címválasztás), a *nomen et vita auctoris* (a szerző neve és élete) és a *prologus* vonatkozásában.

A szöveg magyarázata ilyen esetben jórészt grammatikai, amely esetenként tartalmaz a római történelemmel, joggal, antik retorikával kapcsolatos megjegyzéseket, de nem hoz pontos szöveghelyeket más auktorok vonatkozásában. Jellemző vonás még a korai kommentárok parafrázis-használata: a körülírást mindig bizonyos formulákkal vezetik be, úgymint: *hoc est, id est, non est mirum, igitur, et quia* stb.

Patricia J. Osmond a Vallának tulajdonított Sallustius-kommentár alapján állapítja meg, hogy az Ulery által tárgyalt középkori *accessus ad auctorem*hez képest a reneszánsz kommentár célja már az, hogy a szöveget intertextualitásba helyezze, jelen esetben egyrészt történeti kontextusba, másrészt pedig az ókori irodalmi kritika keretei közé.¹⁶ A szöveg értelmének megvilágítása érdekében antik auktorokat idéz a történeti hűség igazolására vagy hogy erkölcsi tanulságul szolgáljanak, illetve hogy retorikai és grammatikai megoldásokat igazoljanak munkáikkal. A reneszánsz kommentárral kap érvényt a *prohemium* illetve a *praefatio* szerepe is, míg a szöveget ugyanis főként grammatikai, történeti, retorikai jegyzetekkel látták el túlnyomórészt, a *praefatió*ban hangsúlyozni lehetett a szerző szándékát, az életrajzában bizonyos adatait, a mű megírásának körülményeit, illetve – ha volt – egyfajta filozófiai megközelítést is.¹⁷ Ezek szerint – mint ahogyan ez már fentebb említésre került – a kommentár többféle lehet: ha nagyon leegyszerűsítjük a megközelítést, akkor létezik az egyszerű, iskolai használatra szánt, és a magasabb rendű, bonyolult, filozófiai és filológiai jellegű változata. Persze ez a kétféle stílusjegyet egyetlen műben is összemossódhat. Egy másik tipikus jelenség a kommentár-irodalomban, amely a reneszánsz korban született, hogy a kommentátor kritikával illeti elődei munkásságát. A középkori és a reneszánsz szövegek és az ezekkel együtt megjelenő kommentárok között újabb lényeges eltérés, hogy míg a középkor szeretet kompilálni, kivonatolni, florilégiumokat gyártani, addig a reneszánsz-kor tudós humanistája tőle telhetően teljességre törekszik. A „tőle telhetően” megjegyzés jelen esetben azért hangsúlyos, mert bár a középkori *lectiô*hoz képest a humanisták olvasata több variánsban alapszik, azért nyilvánvalóan nem férne be egy mai modern kritikai kiadás keretei közé.¹⁸

A humanisták teljességre törekvésének egy nem tipikus, de nagyon figyelemreméltó példája Niccolò Perotti *Cornu copiae seu linguae Latinae commentarii* című munkája, amely formálisan egy Martialis epigrammáihoz írott kommentár, valójában azonban egy

¹⁶ Patricia J. OSMOND, *The Valla Commentary on Sallust's Bellum Catilinae: Question of Authenticity and Reception = On Renaissance Commentaries*, i. m., 30.

¹⁷ „In fact, while the grammatical and historical notes of the commentary should satisfy the practical exigencies of the school curriculum, the proem, with its more philosophical appeal, elevated the tone and gave it a programmatic importance.” OSMOND, i. m., 37.

¹⁸ Az első humanista szövegkiadásokra ugyanis általánosan jellemző volt, hogy nem tüntették fel a *variae lectiones* forrását, vagy nem adták meg az összes olvasatot, még akkor sem, ha ezek egyébként a rendelkezésükre álltak. A szöveghez fűzött kommentárok gyakran csak *marginalia* formájában vagy lapalji jegyzetekben, csekély mértékben jelentek meg, a kötet végén pedig esetlegesen *index* és *errata*-jegyzék volt fellelhető.

igen nagy horderejű kísérlet az egész antikvitás komplex ábrázolására.¹⁹ Perotti maga fejt ki a *prae-fatió*ban és az utószóban, hogy Pomponio Leto kérésére javította Martialis erősen romlott állapotú szövegét, majd fáradságot nem kímélve óriási mértékű kutatómunkát végzett, főként a témák változatosságából fakadóan (húsz évig dolgozott rajta éjt nappallá téve), hogy az epigrammákhoz megfelelő színvonalú *corollarium*ot tudjon illeszteni, ez lett a *Cornu copiae*. Perotti abban tér el az őt megelőző összes többi kommentátortól, hogy úgy tűnik, nem csupán Martialist kommentálta, hanem az egész antikvitást. Tipikus megnyilvánulása annak a humanista olvasási módnak, amely az imitációt segítette, ugyanis – ez köztudott – a humanisták nemcsak olvasták és értelmezték, hanem saját műveikbe is beépítették a klasszikus szövegeket. Újabb említendő sajátossága Perotti kommentárjának, amit a későbbi kommentátorok is alkalmaztak saját munkáikban, hogy nem csupán klasszikus, hanem kortárs auctorokat is idézett igazolás vagy éppen ellenkezőleg, cáfolat céljából.²⁰

Újabb adalék a kommentárok természetének megértéséhez Ermolao Barbaro munkája Dioszkuridészhez.²¹ Barbaro azt vallotta, hogy eredeti nyelven kell a görög szerzőket olvasni, különben szövegeiket a latin fordításon keresztül vagy nem fogják megérteni, vagy ami még rosszabb, esetleg félreértik. Jelentősége abban áll, hogy kommentárjában áttekintést nyújt az egész ókori görög és római orvosi ismeretről és természetfilozófiai magyarázatokat is ad. Ezzel újabb szempontoknak ad teret a történeti grammatikai, retorikai stb. szempontok mellett azon túl, hogy szövegkritikai módszereket alkalmazva foglalkozik intertextuális és interpretációs problémákkal is. Így mutat utat a természettudományos ismereteket közvetítő szerzők, pl. Sztrabón, Plinius Maior, Manilius műveinek interpretálásához.

Az antik világ életre keltési kísérletének egyik legnagyobb példája Beroaldo Apuleius-kommentárja. A témával Konrad Krautter²² és Maria T. Casella²³ foglalkoztak behatóan. Krautter abban látja Beroaldo jelentőségét, hogy – amellet, hogy egyéniségéhez kifejezetten illett Apuleius imitálása – kísérletet tett arra, hogy a hozzá írott filológiai kommentárját a műve saját jogán irodalmi műfajjá emelje. Beroaldo tanította is Apuleiust – kommentárja ezért átitatódott az előszóban előadott magyarázat stílusjegyeivel, amelyek egyrészt igen erősen tükrözték a szerző egyéniségét, másrészt pedig lehetőséget adtak egy-egy téma lehető legkimerítőbb elemzésére, olyan szempontokat figyelembe véve, mint az etimológia, az auctor feltételezhető szándéka, a szóhasználat, az ókori

¹⁹ Marianne PADE, *Niccolò Perotti's Cornu Copiae: Commentary on Martial and Encyclopedia = On Renaissance Commentaries*, i. m., 49–63.

²⁰ A módszer bővebb ismertetéséhez lásd James HANKINS, *Plato in the Italian Renaissance*, I–II, Leiden–New York, E. J. Brill, 1990.

²¹ Johann RAMMINGER, *A Commentary? Ermolao Barbaro's Supplement to Dioscurides = On Renaissance Commentaries*, i. m., 71.

²² Konrad KRAUTTER, *Philologische Method und humanistische Existenz: Filippo Beroaldo und sein Kommentar zum Goldenen Esel des Apuleius*, München, 1971.

²³ Maria Teresa CASELLA, *Il metodo dei commentatori umanistici esemplato sul Beroaldo*, *Studi Medievali*, 16(1975), 627–701.

szokások, a jog, a vallás, a pszichológia, a történelem és a mitológia. Beroaldo gyakorlatilag a múlt enciklopédiáját adta Apuleius-kommentárján keresztül.²⁴

Craig Kallendorf²⁵ ezzel szemben főként a kommentátor egyéniségének leképeződését keresi és tartja fontosnak a kommentárban. William H. Shermannel²⁶ egyetértve úgy véli, hogy a kommentárnak több köze van a szerző életéhez, mint az általa kommentált szöveg történetéhez. Ezzel az állásponttal természetesen vitába lehet szállni, mégis egy esetleges újabb szempont a kommentár kritériumainak meghatározásánál. Igaz, Kallendorf a margináliára²⁷ helyezi a hangsúlyt, és nem a tényleges kommentárt kutatja. Egyenesen azt állítja, hogy a klasszikus szövegek korai olvasói a lapszéli jegyzeteiken keresztül határozták meg önmagukat.

Térjünk most át a kommentár értelmezési funkciójára! A humanisták célja a szöveg interpretálása kapcsán elsőként az *obscuritas*²⁸ kiküszöbölése volt. Tették ezt azon általános vélekedés jegyében, amely a reneszánsz korszak sajátja: tudniillik hogy a sötét középkor tudatlan olvasói nyilvánvalóan nem érthették a szöveg igazi jelentését, és ezáltal az interpretációban homályt generáltak. A humanista olvasó viszont megfelelő háttértudással rendelkezik ahhoz, hogy helyesen értelmezze a szöveget, és ez feljogosítja elődeinek korrigálására és a polemikus hangnem alkalmazására is. Saját véleményüket, erkölcsi álláspontjukat, tudásukat, intertextuális ismereteiket bizonyítandó, az eredeti szöveghez írt jegyzetapparátusait klasszikus citátumokkal tűzdelték tele. Lehet, hogy a céljuk nem ez volt, de ezzel a tevékenységükkel gyakorlatilag kanonizálták a klasszikus irodalmat a saját maguk és a jövő nemzedéke számára.²⁹ (Amit persze a középkor is megpróbált, de a reneszánsz elutasított.) A humanista citálások módszere is utat nyit a kommentátor egyéniségének megismeréséhez, de a szöveg interpretálásához is: nem mindegy ugyanis, hogy a kommentátor a saját véleményének igazolására Ovidiust, Szent

²⁴ Julia Haig GAISSER, *Filippo Beroaldo on Apuleius: Bringing Antiquity to Life = On Renaissance Commentaries*, i. m., 87–109.

²⁵ Craig KALLENDOF, *Marginalia and the Rise of Early Modern Subjectivity = On Renaissance Commentaries*, i. m., 114–116.

²⁶ „...all of the notes left behind by readers engage directly with the text they accompany, and more, have to do with the life of the text.” William H. SHERMAN, *What did Renaissance Readers Write in Their Books? = Books and Readers in Early Modern England*, eds. Jennifer ANDERSON, Elisabeth SAUER, Philadelphia, 2002 (Material Studies), 119–138.

²⁷ Kallendorf kiindulópontja sok egyéb mellett Anthony Grafton két alpműve volt (Anthony GRAFTON, *The Footnote: A Curious History*, London, Faber and Faber, 1997; Anthony GRAFTON, *Is the History of Reading a Marginal Enterprise: Guillaume Budé and His Books*, Papers of the Biographical Society of America, 91(1997)/2, 139–157).

²⁸ Sari KIVISTÖ, *The Concept of Obscurity in Humanist Polemics of the Early Sixteenth Century = Acta conventus neo-Latini Bonnensis*, ed. Rhoda SCHNUR, Tempe AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2006, 429–438.

²⁹ Zweder von MARTELS, *The Central Position of the Authors of Late Antiquity in Humanist Thought: The Case of Aeneas Silvius Piccolomini = Acta conventus neo-Latini Cantabrigiensis*, ed. Rhoda SCHNUR, Tempe AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2003, 603–610. Igaz, hogy Martels csak a késő antik szerzőkre nézve teszi ezt a megállapítást, véleményem szerint azonban vonatkoztatható az egész klasszikus irodalomra.

Ágostont vagy esetleg Cicerót idézi. A citátum kiválasztása így tehát jelentős mértékben befolyásolja az interpretációt. Az sem közömbös, hogy a kommentátor szó szerint idéz vagy csak körvonalmaz, illetve utal egy másik szerző gondolataira. Ez útmutatót ad arra nézve, hogy saját korában mennyire volt köztudatban a citált auktor munkássága, milyen módon és mértékben épült be az irodalmi hagyományba.

A dolgozat terjedelmi keretei miatt sajnos lehetetlen minden kommentár-elméletet felsorolni, és az összes kommentátor munkásságát, jelentőségüket kiemelve bemutatni. A dolgozat szeretné inkább arra a folyamatra helyezni a hangsúlyt, amely a kommentár fejlődését mutatja be, egészen a 18. századi németalföldi filológiai iskolák tevékenységéig; ez határozta meg ugyanis Kovásznai Janus-kommentárját. A reneszánsz kommentár mint műfaj kritériumai már a Quattrocento idején körvonalazódtak; az egyes szerzők viszont nem feltétlenül használták fel a műfaj összes lehetséges kellékét. Nem volt ugyanis olyan egyértelmű, megmerevedett előírás erre nézve, mint később, a 17–18. században. A párizsi és németalföldi kiadásokban a klasszikus auktorokhoz írt és nyomtatott kommentárok többé-kevésbé ugyanolyan hagyomány mentén körvonalazódtak.

A humanizmus terjedésének iránya közismert: Itáliából kiindulva a reneszánsz kultúra először meghódította Németországot és a Németalföldet, majd Franciaországot, Angliát és szépen lassan egész Európát. Lehetetlen lenne sorra venni az összes humanistát, aki gyakorlatban is művelte a kritikai filológiát, és kommentárt is írt, mégis meg kell említenünk azokat az auktorokat, akik a kommentár műfaji kritériumaihoz valami újjal járultak hozzá. Itt van mindjárt Rotterdami Erasmus, aki John Colet (1467–1519) hatására törekedett a kereszténységet és az antikvitást nem a megszokott módon – tehát a misztikus szimbolizmus segítségével, hanem tisztán kritikai filológiai módszerekkel – összeegyeztetni. Ezért úgy vizsgálta Szent Pál leveleit, mintha azok egy vallásos érületű személy valós levelei lennének.³⁰ Erasmus úgy vélte, a klasszikus szövegek tanulmányozásához a klasszikus nyelveknek tökéletesen birtokában kell lenni, mert csak így hánthatjuk le a szövegekről az elmúlt századok hordalékaként rájuk rakódott hibákat. Csak az ókori nyelvek tökéletes ismeretében lehetséges visszaállítani a szövegek nyilvánvaló igazságát, amely segítségével lehetőségessé válik, hogy saját korunk hibáit is belássuk. Ezért kell új kiadásokat, parafrázisokat, fordításokat és kommentárokat készíteni. 1516-ban fogalmazta meg *Methodus*³¹ címmel interpretációs módszerét, amelyet az Újtestamentum-kiadásához készített. A módszer lényege – amely Homérosz interpretálása kapcsán a hellenizmusban fejlődött ki, és amelyet Erasmus előtt Valla elevenített fel –, hogy a szöveg lényegében saját magát interpretálja. Erasmus Újtestamentumhoz írt kommentárja tehát, amely a „Scriptura Sacra sui ipsius interpres” szellemében fogant, a legnagyobb humanista vállalkozás volt. Nem véletlen, hogy Luther is ezt használta fel, mikor a Bibliát németre fordította.

³⁰ Pontosan úgy, ahogyan Petrarca is szemlélte Cicero leveleit, Rudolf Pfeiffer álláspontja szerint, vö. PFEIFFER, *i. m.*, 9–10.

³¹ Erasmus a *Methodus* az 1516-os bázeli görög nyelvű Újtestamentum *Praefatió*jában fogalmazta meg, vö. *Novum Instrumentum omne*, diligenter ab ERASMO ROTERODAMO recognitum et emendatum, Basileae, apud Johannem Frobenium, 1516.

Jelentős Beatus Rhenanusnak, Erasmus tanítványának munkássága, akinek többek között az egyik Janus-kiadásunkat³² is köszönhetjük. Azt tudjuk, hogy Kovásznai használta a Beatus Rhenanus-féle Janus-köteteket, azonban eddig nem volt ismeretes, hogy könyvtárában előkelő helyet foglalt el Erasmus Újtestamentum-kommentárja.³³

Guillaume Budé (1468–1540) a következő, akinek munkássága jelentősen meghatározta a későbbi filológiát: ő vette rá I. Ferenc francia királyt (1515–1547), hogy a Collège Royalt (a későbbi Collège de France) megalapítsa, és ezzel gyakorlatilag megteremtette a francia filológia alapjait, és körvonalazta a kereteit. A Collège Royal a görög nyelvi képzésre helyezte a hangsúlyt, és olyan híres tanítványokat nevelt ki, mint Calvin (1509–1564), Rabelais (1490 k.–1553), Loyola Ignác (1491–1556), Amyot (1513–1593), Ronsard (1524–1585), Henri Étienne (1531–1598), Jean Dorat (1508–1588) stb. Felbecsülhetetlen Budé tevékeny részvétele a *res publica litterarum*ban, amelyben Erasmus-szal és egyéb humanistákkal együtt a levelezés útján biztosította, hogy a klasszikus szövegek széles körben elterjedjenek. Gyakran hivatkozott Kovásznai a kéziratában Henricus Stephanusra, azaz Henri Étienne-re, aki a nyomdász Robert Étienne (1503–1559) fia, a Collège Royal tagja, nyelvzseni és kéziratgyűjtő volt. Ez azért jelentős, mert 1559-től kezdve, mikor megörökölte apja nyomdáját, klasszikus auktorok tömkelegét adta ki, megfelelő kommentárral, *appendix*szel és *index*szel ellátva. Rendkívüli jelentőségűek *prae*fatiói is; minden kiadása standard szöveggé vált a későbbiekben. Ő írta meg 1587-ben az első modern értelemben vett filológiatörténetet,³⁴ Hérodotosz-apológiájára³⁵ pedig igen gyakran hivatkozik a Janus-szöveg kapcsán Kovásznai. Idézi Kovásznai a kéziratában Adrianus Turnebust (1512–1565), aki a párizsi Press Royal igazgatójaként működött, és ő volt az, aki Dorat-val szemben egy szövegkiadásnál a legfontosabbnak a kézirati hagyomány alapos összehasonlítását tartotta, és kommentálta többek között Cicero *De legibus*át. Dionysius Lambinus (1520–1572) követte Turnebust ebben a felfogásban, miszerint a kézirati hagyomány alapos ismerete nélkül lehetetlen megfelelő színvonalú edíciót létrehozni. Kiadott kommentárral együtt egy Lucretius-szöveget, és Kovásznai Sándor könyvtárában is több Lambinus-kommentárral ellátott auktorkiadás kapott helyet.

Kovásnai filológiai módszerére erőteljesen hatott Marc-Antoine de Muret (1526–1585); *Variae lectiones*ára igen gyakran hivatkozik kéziratban Janus-kommentárjában. Muretus a római egyetemen tartott előadásokat klasszikus auktorokról, *Opera omnia*-jának igen sokféle jegyzete tanúskodik kommentátori tevékenységéről és filológiai kom-

³² IANI PANNONII Quinqueecclesiensis Episcopi *Sylva Panegyrica ad Guarinum Veronensem praeceptorem suum. Et eiusdem Epigrammata nuncque antehac typis excusa*, Basileae, apud Io. Frobenium, mense Iulio Anno 1518 (RMK III, 220).

³³ Kovásznai tulajdonában Erasmus 1555. évi bázeli, Frobenius (1460 k.–1527) által kiadott Újtestamentum-kommentárja volt, vö. *Catalogus librorum clarissimi quondam Alexandri Kovásznai*, MTAK, Kézirattár, M. Irod. 2 r., 1. sz.

³⁴ Henricus STEPHANUS, *De criticis veteribus Graecis et Latinis*, 1587.

³⁵ Henricus STEPHANUS, *Traité préparatif à l'Apologie pour l'Hérodote*, 1566.

petenciájáról.³⁶ Munkamódszere Kovásznai Sándor tevékenységét erőteljesen befolyásolta,³⁷ mind filológusi, mind pedig professzori működésének szempontjából.

A következő lépcsőfokot a humanista filológiatörténetben Julius Caesar Scaliger (1484–1555) és Josephus Justus Scaliger (1540–1609) jelentik, habár Kovásznai életművére nem voltak hatással. A könyvtári katalógusában megtalálható Julius Caesar Scaliger verseskötete, de módszertani, irodalomtörténeti műveiknek, esetleg kommentárral ellátott szövegkiadásaiaknak Kovásznainál semmi nyomuk. Ennek valószínűleg két oka lehet: egyrészt a Scaligerek meggyőződéses katolicizmusa, aminek a szellemiségével Kovásznai nem feltétlenül tudott azonosulni, másrészt pedig Josephus Justus Scaliger ellentmondásos filológusi személyisége. Igaz, hogy nála jobban senki nem ismerte az archaikus latint, hogy az asztronómia tudományában mindenkit felülmúlt, hogy helyreállította Maniliust, és rajta kívül senki nem értette Euszébioszt, mégis – szövegkiadásai kapcsán – súlyos hibákat vétett, amelyek felett nem lehetett elsiklani.³⁸ Viszont 1593-tól haláláig a leideni egyetem professzora volt, ahol már életében óriási kultusz övezte, és tanítványai nagyrészt az ő munkásságát folytatták.

Isaac Casaubonus (1559–1614), Henri Étienne sógora abban újszerű a többiekhez képest, hogy ő állandóan – aprólékosan, szinte morzsánként gyűjtögetve az ismereteit – antik tanulmányokat folytatott, és több görög szerzőhöz írt kommentárt (Sztrabón, Theophrasztosz, Polübiosz stb.). 1600-ban jelent meg *Animadversionum in Athenaei Deipnosophistas libri XV* című műve, amellyel kiérdemelte a „tudomány mártírja”³⁹ címet, mivel kortársai és a későbbi irodalomtörténészek szerint túl sok munkát fordított egy olyan műre, amely a pogányok halevési szokásairól szól. Ennél viszont sokkal többől volt szó: Casaubonus célja – nemcsak Athénaiosz kapcsán – az volt, hogy kommentárjában a lehető legteljesebb módon, amennyire csak a számára hozzáférhető források lehetővé teszik, rekonstruálja az antik világ kultúráját; ennek érdekében jegyzeteit szinte elárasztja a hihetetlen mennyiségű kulturális információ.⁴⁰ Egyedülálló a lexikográfiai tudása és a görög szavak szemantikájának feltérképezésében végzett munkája. Figyelemre méltó az a szokása, hogy nem tesz különbséget keresztény és pogány auktorok között, egyszerre használja fel őket interpretációjában – ez a jelenség Kovásznainál is megfigyelhető. Fontos még, hogy saját korának kultúráját is beépíti filológiai munkájába.

³⁶ Vö. Giovanni ROSSI, *Le orationes di Marc-Antoine Muret (1526–1585): Humanae litterae e iurisprudenzia a confronto nella Roma del Cinquecento* = *Acta conventus neo-Latini Bonnensis*, i. m., 697–705.

³⁷ „...si dedica alla *lectura* dei diversi autori classici; i *commentaria*, le *adnotationes*, gli *scholia*, le *notae*, le *lectiones* date alle stampe e confluite infine nella sua corposa opera omnia rappresentano lo specchio fedele del puntuale lavoro di commento svolto nella sua...” ROSSI, i. m., 699.

³⁸ PFEIFFER, i. m., 113–119; Anthony GRAFTON, *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship*, Oxford, Oxford University Press, 1983.

³⁹ John Edwin SANDYS, *A History of Classical Scholarship*, Cambridge, Cambridge University Press, 1908, 208.

⁴⁰ John CONSIDINE, *Philology and Autobiography in Isaac Casaubon, Animadversionum in Athenaei Deipnosophistas libri XV. (1600)* = *Acta conventus neo-Latini Cantabrigiensis*, i. m., 155–162. Kovásznainak a mű 1612. évi lyoni kiadása volt meg.

Scaliger kapcsán kapott figyelmet a leideni egyetem, amely 1575-ben szerveződött intézménnyé, és sok nemes tudóst vonzott. Itt tanított a híres filológus, Justus Lipsius is (1547–1606), akinek a kommentáros auktorkiadásait Kovásznai Sándor is előszeretettel gyűjtötte. A németalföldi filológiával és egyetemi élettel kapcsolatban számos érintőleges és összefoglaló mű⁴¹ megjelent már, mégsem foglalkoztak behatóan azzal, hogy ez milyen hatást válthatott ki a magyarországi filológiai munkákban, Kovásznai kapcsán azonban néhány dologra érdemes felhívni a figyelmet. Elég csak abba belegondolni, hogy Kovásznai könyvtára és a Teleki Téka számára is meglehetősen nagy mennyiségben érkeztek a németalföldi auktorkiadások, és ezeknek a kommentáros kötetek (amelyek leideni tudósok tollából származtak) egyértelműen befolyásolták Kovásznai munkásságát.

Justus Lipsius találta ki például az egész Európában elterjedő *doctrina civilist*,⁴² amely nem egyszerűen filológiai eszmény: célja ugyanis a *homo politicus* kinevelése, amelynek tökéletes mintapéldánya volt a csodagyerek Hugo Grotius (1583–1645). A *homo politicus* nem csupán a *studia humanitatis* teszi magáévá, hanem a római történelemből vett tudását az *eloquentiával* és a sztoikus filozófiával vegyítve tökéletesen képes a kora történelmi helyzetében hasznosítani.

Daniel (1580–1655) és fia, Nicolaus Heinsius (1620–1681), mindketten latin költők; Daniel Heinsius szövegkritikai módszerekkel vizsgálta Ovidiust, Nicolaus pedig sok auktort adott ki Vergiliustól egészen Claudianusig. Klasszikus edíciói gyakorlatilag megteremtették a modern értelemben vett kritikai kiadások alapjait. Figyelemmel forgatta köteteit Kovásznai is; említi egyebekben Johann Friedrich és Jacob Gronovius, akiknek az érdeklődési területe leginkább a prózai szövegek vizsgálatában merült ki. Gerhard Johann Vossius filológiatörténeti és -elméleti munkáit Kovásznai mind összegyűjtötte, Isaac Vossiusra pedig nemegyszer hivatkozik a Janus-kommentárjában. G. J. Vossius nemcsak műfajelméleti kategóriákat állított fel, de a filológia számára is előírt bizonyos követelményeket, például a korai nyomtatott szövegkiadások és a manuscriptum-hagyomány összehasonlításával kapcsolatban. Rávilágított arra a különbségre is, amely az eredeti nyelven megírt szöveg és a műfordítás között fennáll, nem is beszélve a kompilációkról, antológiákról és egyéb közvetítő szövegekről.⁴³

A párizsi Royal Press kiadványai külön fejezetet érdemelnének, a hely szűke miatt mégis csak azt a legfontosabb jellemzőt említeném, amely Kovásznaira leginkább hatott: ti. – amellet, hogy a kommentárok több szerző közreműködésével készültek – a filológusok mindig külön részt szenteltek az interpretációnak és külön részt a kommentárnak, azaz a szövegmagyarázatnak.

⁴¹ Pl. Jan H. WASZINK, *The Leyden University in the Seventeenth Century*, Leiden, 1975; S. SURDÉL, Henk J. M. NELLEN, *Classical Philology and Early Humanism in the Low Countries: Research for Europa Humanistica = Acta conventus neo-Latini Bonnensis*, i. m., 777–787.

⁴² PFEIFFER, i. m., 124–126.

⁴³ Jan BLOEMENDAL, *Gerardus Joannes Vossius and His Poeticae Institutiones (1647): Perspicuitas for Would-be Poets and Their Tutors?* = *Acta conventus neo-Latini Bonnensis*, i. m., 193–200.

A németek közül Melanchthon (1497–1560) két tanítványa, Joachim Camerarius (1500–1574) és Hieronymus Wolf (1516–1580) emelkedett ki. Camerarius 1535-ben kiadta Ptolemaiosz *Tetrabüloszát*, amelyet Melanchthon fordított latinra. 1538-ban Grynaeuszal (1493–1541) együtt kiadták Ptolemaiosz *Megalé szüntaxiszának* első görög edícióját. Camerarius az 1552-es Plautus-kiadáshoz több új kéziratot is felhasznált. Hieronymus Wolf, Melanchthon és egyben Camerarius tanítványaként az attikai szónokok legismertebb fordítójává és kiadójává vált. 1548-ban jelentette meg Iszokratészt (i. e. 436–388), 1549-ben pedig Démoszthenészt (i. e. 384–322). A németek közül a Xylander néven publikáló heidelbergi professzorról, Wilhelm Holtzmannról (1532–1576) kell még megemlékeznünk, aki egyaránt publikálta a klasszikus és a bizánci prózai auktorok műveit. Legnagyobb hírnevet Plutarkhosz-fordítóként és -kiadóként szerzett.⁴⁴

A németországi filológia Kovásznai munkásságát gyakorlatilag nem érintette, angol kommentátorok kiadásait viszont megtalálhatjuk könyvtárának katalógusában. Közülük Richard Bentley (1662–1742) és Thomas Farnaby (1575–1647) neve fordul elő. Bentley hatalmas tudása a korszak meghatározó figurájává tette; két korszak határán élt, amelyek eszméit nagyon sikeresen össze tudta egyeztetni, és ezt filológiai munkásságában kamatoztatni. A tradíció létjogosultságát nem kérdőjelezte meg, viszont igen erősen hatottak rá az új tudományos eredmények, és befolyásolta őt a rációba, az észérvbe vetett hite. Holland filológusokkal dolgozott együtt – szövegkiadásokat készített elő –, lexikográfiai érdeklődését és tudását hagyományozta az utókorra; neki köszönhető, hogy Angliában felvirágzott a szövegkritika.

Bentley kortársai és utódai – szellemi értelemben is – azok az itt következő holland filológusok, akiknek a művei Kovásznai munkásságára befolyással bírtak: Dieter Burmann (1668–1771), Tiberius Hemsterhuis (1686–1766) és David Runken (1723–1798). Mindhármukra a Bentley-féle új, kritikai megközelítés hatott.

Láthatjuk tehát, hogy a kommentátor tevékenysége gyakorlatilag minden filológiai részmunkát felölel. Hiába határozza meg a kommentárt a szakirodalom csupán a filológia egy részeként, kommentárt nem lehet írni úgy, hogy ne vetnénk be a filológia minden eszköztárát, már csak azért sem, mert a reneszánsz-kortól kezdve – főleg a nyomtatás feltalálásával – a szöveg feldolgozása, kiadásra való felkészítése szorosan összefonódott a kommentárral.

Az előzőeket tehát röviden összefoglalva elmondhatjuk, hogy egy felkészült, alapos ismeretekkel bíró kommentátor – hacsak nem csupán iskolai magyarázatra szánt jegyzeteket készít – szükségszerűen filológus. A filológus-komentátoroknak pedig legalább két nagyon fontos célja van: a lehető legautentikusabb szövegváltozat létrehozása a szövegkritika módszerével és a szöveg lehető leghelyesebb módon való interpretálása. Ennek érdekében tehát a filológus-komentátor törekszik a lehető legtöbb szövegvariánst megszerezni, ezeket összehasonlítani és kritikai vizsgálat alá vonni, majd végül korrigálni és helyreállítani a feltételezhető eredeti szövegállapotot. Eközben rávilágít a tévedésekre, betoldásokra, kivonatokra, összeállítja a szöveg történetét, utóéletét, forráskutatást

⁴⁴ PFEIFFER, i. m., 139–141.

végez, és az auktor életrajzát, munkásságát is megkísérli feltérképezni. Mikor mindezzel elkészült, a kommentátor-filológus munkája új szakaszba lép: kezdetét veszi az interpretáció és a magyarázatok elkészítése. A magyarázatok mindenképpen a főszöveghez kapcsolódnak, de intertextuális jelentőségük is van: összekapcsolják az eredeti művet bizonyos hasonlóságok alapján más művekkel, és ezáltal bekapcsolják az irodalmi hagyományba. A magyarázatok színvonalát és témáját a főszöveg eredeti témája, a kommentárhagyomány és a kommentátor háttértudása határozza meg; mindezek értelmében a kommentár lehet járulékos, de önálló rangra is emelkedhet. Sokszor megtörténik, hogy a kommentár járul hozzá a főszöveg irodalmi hagyományozódásához.

A kommentár (és filológia) eszköztára éppen ezért igen sokrétű: a szerzőt is meg akarja közelíteni, hogy az ő megismerésén keresztül (*accessus ad auctorem*) közelebb férközzön a szöveg értelméhez. A korai kommentárok magyarázatai erősen grammatikai, retorikai, etikai és történeti jellegűek voltak, és tárgyalták a szerző életét, a szándékát, szándékának indokait, a címválasztást és a tárgyválasztást. Jellemző volt még a parafrázishasználat, amelyet jellegzetes *hoc est, id est, igitur* stb. formulákkal vezettek be. Később, Petrarca fellépésétől kezdődően egyre erősebb hangsúlyt kapott a szövegkritikai szemlélet, a virágzó reneszánszban kiegészülve azzal a vággyal, hogy az antik világot a filológia segítségével teljes egészében felélesszék. Tipikus humanista olvasási mód az imitáció, ugyanis a klasszikusokat saját szövegeikbe is beépítették a humanista kommentátorok. Perotti volt az első, aki ilyesfajta kísérletet tett. Természettudományos és természetfilozófiai ismeretekkel járult hozzá Ermolao Barbaro a kommentár műfajához. Beroaldo az imitációval és saját egyénisége lenyomatával Apuleius-kommentárját önálló rangra emelte.

Szembehelyezkedve a középkorral a humanisták célja volt még az *obscuritas* kiküszöbölése, de ezt csak a kommentátor óriási, különböző területekről összegyűjtött ismeretanyagának birtokában lehetett megtenni. Ismereteinek igazolására klasszikus auktorkat citált, és ezáltal a kommentált művet beépítette az irodalmi hagyományba. Itáliából az Alpokon túli területekre áttérjedve, nemcsak a klasszikus művek, hanem a kommentár kritériumai is kanonizálódtak. Erasmus és John Colet hatására vetették el azt a felfogást, miszerint az antikvitást a kereszténység szűrőjén keresztül a misztikus szimbolika segítségével kell vizsgálni, és tűzték ki azt a célt, hogy a szövegre ráakódott hordalékot eltávolítsák. A szöveg saját magát interpretálja: a kommentátornak ezért tökéletesen ismernie kell az eredeti nyelvet, hogy ezt belássa és megértse. A párizsi iskola célja a lehető legtöbb klasszikus szöveg kiadása volt többretegű kommentárral ellátva (többféle interpretáció és több szempontú magyarázatok, azaz: irodalmi, történeti, jogi, földrajzi, etikai, filozófiai, csillagászati, orvostudományi, politikai, szövegkritikai stb.), ehhez járult még az *appendix* az *errata*-val és az *index rerum et nominum*-mal.

A franciáknál általában többen működtek közre egy-egy szövegkiadás kapcsán. A leideni filológiai iskola kapcsolódik sokban francia hagyományhoz, egyrészt a Scaligerek, másrészt a Casaubonustól kezdeményezett lexikográfiai, szemantikai kutatások átvétele kapcsán. Casaubonus látszólag érdektelen részletek alapos tárgyalásával kísérelte meg összefoglalni és feléleszteni az antik kulturális szokásokat. Justus Lipsius egy politikai

eszményt állított össze klasszikus auctorokból merítve, a *studia humanitatis* alapján, amely tanulmányok segítségével írta meg kommentárjait is. Nicolaus Heinsius teremtette meg gyakorlatilag a modern kritikai kiadás alapjait, és hagyományozta a későbbi németalföldi filológiai nemzedékre (Burmán, Runken, Hemsterhuis), akik átvették még ezen túl Richard Bentley angol filológus észérvekbe vetett hitét és lexikográfiai érdeklődését.

A tanulmány második része arra keres majd választ, hogy Kovásznai Sándor Janus-kommentárja meg tudott-e felelni minden formálisan és informálisan előírt kritériumnak, amelynnek rendszerét háromszáz év tradíciója írta elő.

2. Kovásznai Sándor, a magyar kommentátor az európai hagyományban

Kovácsnai Sándor személye az 1784-es utrechti Janus Pannonius-kiadás⁴⁵ kapcsán került előtérbe. A Teleki Sámuel nevével fémjelzett kötetet a napjainkban készülő, még nem teljes kritikai kiadás⁴⁶ létrejöttéig az egyetlen (többé-kevésbé) teljes Janus-kiadás-ként tartották számon. A Janus Pannonius-filológiában mind a mai napig óriási kiaknázatlan lehetőségek rejlenek, annak ellenére, hogy Ábel és Huszti tevékenysége óta a modern kori Janus-kutatások megszorodtak, és egyre mélyebbre ástak. Mára többé-kevésbé már ismert Janus Pannonius szövegeinek kéziratos hagyományozódása és hírnevének 16. századi újjáéledése, amely nyomtatott kiadásokban öltött testet.

Jelen dolgozat szempontjából a Janus-kutatásra vonatkozó tudománytörténeti eredmények az érdekesek. Betöltetlen űr tátong ugyanis a 16. századi Janus-kultusz virágzása, szövegeinek folyamatos feldolgozása, és az Ábel Jenőtől datálódó, a kritikai filológia módszereire támaszkodó kutatások között. Általános az a felfogás, hogy Ábel Jenő fellépéséig klasszika-filológia hazánkban nem létezett olyan formában, amely színvonalban a külfölddel felvehette volna a versenyt. Hiányzott hozzá a szövegkiadási gyakorlat és az a kritikai filológiai tradíció, amely segítségével tudományos iskolák munkásságára alapozva létrehozhattunk volna latin és görög szövegkiadásokat, még hozzá az európai követelményeknek megfelelő kritikai apparátussal ellátva. Borzsák István írja az Ábel kontra Hóman polémia kapcsán a következőket:⁴⁷ „...hogyan is beszélhetnénk itthon önálló klasszika-filológiáról, amíg nem nevelődött fel tudományos kutatásra képes nemzedék, amely aztán a művelt közönséget a klasszikus szerzőkkel, és fáradságos kutatásának eredményeivel megismerteti? Amíg szellemi és anyagi tekintetben önálló klasszika-filológiát nem tudunk létesíteni és fenntartani, addig írjunk »olyan nyelven, melyet kül-

⁴⁵ IANI PANNONII *Poemata quae uspiam reperiri potuerunt omnia*, I–II, ed. Sámuel TELEKI, Alexander KOVÁCSNAI, Traiecti ad Rhenum, Bartholomaeus Wild, 1784.

⁴⁶ IANI PANNONII *Opera quae manserunt omnia*, Volumen I, *Epigrammata*, Fasciculus I, seriem redigunt Stephanus BORZSÁK et Ágnes RITÓK-SZALAY, textus edidit, praefatus est et apparatu critico instruxit Iulius MAYER, similia addidit Ladislaus TÖRÖK, Bp., Balassi Kiadó, 2006. Köszönettel tartozom Mayer Gyulának, amiért még a megjelenés előtt a rendelkezésemre bocsátotta az általam feldolgozott elégiáknak (DALLOUL Zaynab, *Kovácsnai Sándor, az elfeledett Janus-kommentátor*, PhD értekezés kézírata, Szeged, 2008) a készülő kötetükbe szánt szövegét és a hozzájuk írt kommentárt.

⁴⁷ BORZSÁK István, *Ábel Jenő*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 34.

földi bajtársaink is megértene, ha ti. valami önállóval léphetünk fel», olyasmivel pedig – »hiúságunk sugallatának engedve« – ne hozakodjunk elő, »mi a külföld ítélőszéke előtt nem állanánk meg a helyét.«»

A humanista szerzők műveit ráadásul még megközelítőleg sem gondozták olyan alaposan, mint általában a nagy klasszikusokét. Ábel Jenő az általa felkutatott és közreadott Janus-szövegek kapcsán nem éppen hízelgő ítéletet mondott elődei tevékenységről:⁴⁸ „Újabbkori latin költők műveit teljes critikai apparatussal kiadni, sokaknak fölösleges dolognak fog látszani, kivált az olyanoknak, kik, mint a humanismus történetének néhány újabb német művelője, azt tartják, hogy elég a humanisták munkáinak szövegét többé-kevésbé érthető alakban egyszerűen lenyomatni, és csak a belőlük meríthető művelődéstörténeti adatokra fordítani a figyelmet. Alig szükséges mondanom, hogy ezen nézet nem tarthat igényt föltétlen helyeslésre. – Hogy képezhetünk magunknak helyes fogalmat a humanismus latin költőinek classicus tanulmányairól, ha beérjük haláluk után egy-egy rossz kézirat alapján hanyagul rendezett kiadásokkal, melyeknek csonka szövege csak úgy hemzseg a nyelv- és verstani hibáktól? És mégis, mennyien foglalkoztak már az utolsó századokban a classicus irodalom újjászületésének oly érdekes korszakával, és mily kevés kutatónak jutott eszébe az említett bajokon segíteni! – Annál nagyobbra kell becsülnünk, hogy már a múlt század vége felé akadt köztünk oly férfiú, ki a humanismus legjelentékenyebb képviselői egyikének, Janus Pannoniusnak műveit a rendelkezésére álló eszközök mértéke szerint lehető kifogástalan alakban iparkodott kiadni. Teleki Sámuel grófnak Janus Pannonius kiadása a méltányos követeléseknek teljesen megfelel.”

Vizsgáljuk meg alaposabban Ábel Jenő és Borzsák István ítéletének lényegét! Ezek szerint először is nem létezett előttük sem művelt, tudományos nemzedék, aki értőn tanulmányozta az antikvitást, sem intézményesült klasszika-filológia, sem pedig alapos humanizmus-kutatás. A külföld „ítélőszéke” előtt nem állunk meg, hiúságból pedig ne alkossunk olyat, amellyel csak fogyatékoságainkat bizonyítjuk. Másrészt viszont akadt valaki, nevezetesen Teleki Sámuel, aki megpróbált tudományos igényű szövegkiadást létrehozni, csak a rendelkezésére álló eszközök hagytak kívánnivalót maguk után.

„Nemcsak hogy a régibb kiadások csaknem mind fel vannak benne használva, hanem egy bécsi kéziratból számos új költemény van benne először kiadva, míg másrészt a terjedelmes bevezetés Janus Pannonius életéről lelkiismeretes szorgalommal összegyűjtött becses felvilágosításokat ad. Csak egy hiánya van e kiadásnak, mint Teleki is jól tudta, az, hogy nem voltak meg benne Janus Pannoniusnak azon költeményei, melyek Olaszország könyvtáraiban állítólag kiadatlanul lappangtak, és hogy a már kiadott költemények szövege sem volt annyi kézirattal összehasonlítva, mint azt lehető hibátlanságának érdekében várni lehetett volna.”⁴⁹

Tudjuk, hogy Ábel Jenő pótolta az általa hibául felrótt hiányosságokat, és ezzel feltétlen elismerést szerzett. Valamit azonban ő sem tudott: hogy az érdem nem csupán Tele-

⁴⁸ ÁBEL Jenő, *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Bp.–Lipsiae, Brockhaus, 1880, 1–2.

⁴⁹ Uo.

kit, hanem nagyrészt Kovásznait illeti, és nem ismerte Kovásznai Sándornak a több mint ezer oldalt kitevő, európai színvonalon megírt kritikai apparátusát, amely ugyan Teleki Sámuel megbízásából az utrecht kiadáshoz készült, a nyomtatásból mégis kimaradt. Hogy mi volt ennek a konkrét oka, arra feljegyzést nem találtam Kovásznai Sándor eddig átvizsgált kéziratosa hagyatékában,⁵⁰ így a kérdést nyitva hagyom a további kutatások számára. Próbát teszek viszont annak felvázolására, hogy az esetleges pontos indokok meglétéén túl milyen körülmények befolyásolhatták még a kommentár elhagyását.

A legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy a hatalmas Kovásznai-jegyzetanyag a nyomtatási költségeket jelentősen megnövelte volna.

További magyarázatként szolgálhat feltehetően a magyar filológiai gyakorlat hiánya, hiszen Kovásznai munkája előtt csak néhány – magyar szerzőtől született – kommentárt ismerünk, amely a nemzetközi szintet elérte, például az Erasmus elismerését is kivívó Matthaeus Fortunatus Seneca-kommentárját.⁵¹ Ebben az időben Európában – Párizsban, Londonban, Németország híres egyetemi városaiban, Leidenben és Utrechtben – a kommentár-műfaj óriási hagyománnyal rendelkezett, és olyan tökélyre fejlesztették, hogy a kommentár szinte összeolvadt a főszöveggel és vele együtt élt tovább. Ennek hatása Magyarországon talán csak a két kortárs, Kovásznai Sándor és Budai Ézsaiás munkásságán hagyott nyomot. Az utóbbiról Borzsák István monográfiája tájékoztat minket, Kovásznai életműve azonban még csak most vár bemutatásra. Már idézett könyvlistája, melyben hozzávetőlegesen 850 kötetet sorol fel, jelentős mennyiségű klasszikusauktorkiadást említ, amelyek nagy részét közelebbről is megvizsgálva meggyőződhetünk arról, hogy szerzőnk ezen kötetek módszerét alapul véve alkotta meg a saját Janus-kommentárját. Noha korának irodalmi közszereplői filológiai munkásságát feltétlenül elismerték, a Janushoz írt kommentárjának jelentőségét nem látták át, és mivel nyomtatásban nem jelent meg, Kovásznai Sándor neve és tevékenysége is a feledés homályába merült.

Lehetőségként számításba jöhet még a kommentár elhagyásának és ezzel lényegében el nem ismerésének magyarázatára a kor átmeneti jellege, az irodalmi közzététel megváltozása, a nemzeti nyelv és irodalom előtérbe kerülése. Ezért Janus Pannonius életműve – noha tehetségét elismerték – kiszorult az éppen alakuló romantika érdeklődési köréből.⁵²

⁵⁰ *Adnotationes, Notae, Cartophylacium Miscellaneorum* című gyűjtemény, Marosvásárhely, Teleki Könyvtár, jelzete: TKt, 1157. sz., 249–286.

⁵¹ MATTHAEUS FORTUNATUS, *L. Annaei SENECAE Naturalium Quaestionum Libri VII*, Venezia, Aldus Manutius, 1522 (RMK III, 252); vö. VÁRI Rezső, *A classica-philológia encyclopaediája: A classica-philológia tudományágainak módszertanába bevezető kézikönyv*, Bp., Athenaeum, 1906, 439; WEIS (VÁRI) Rezső, *Matthaeus Fortunatus*, EPhK, 12(1888), 346–362.

⁵² „Előadásomban azoknak a népeknek az irodalomtörténetéről és irodalomtörténet-írásáról szeretném kifejezteni álláspontomat, melyeknél a reneszánsz és a barokk korszakos jelentőségű volt, a reformáció és az ellenreformáció több-kevesebb intenzitással lezajlott, de amelyeknél a 16–17. század fordulóján a kevésbé fejlett polgárság miatt nem különült el egymástól a nemzeti és a latin nyelvű irodalom története, a szaktudományok és a szépirodalom, mint ahogy az a legfejlettebb nemzeti kultúrák esetében megtörtént. Az irodalmi fejlődés visszamaradottsága miatt itt csak a 18. század elején születtek meg azok az irodalmi reformmozgalmak, amelyek az elterjedt szóhasználat szerint megújították az irodalmat és létrehozták a voltaképpeni nemzeti irodalmakat. A nemzeti irodalomtörténet-írás alapjait erre felé a romantikusok teremtették meg... Arról van szó, hogy romantikusaink koruk irodalom-felfogásának megfelelően csak az anyanyelven írt szépirodalmi műveket

Olyan eldöntendő kérdések közepette, hogy milyen mű, és főleg, hogy milyen nyelven írt mű fér a magyar irodalom keretei közé, egy kritikai filológiai latin nyelvű jegyzettel nem sokat foglalkoztak. Tudjuk azt is, hogy a 18–19. század fordulóján – hiába ismerték el költői zsenialitását – Janusnak megbocsáthatatlan bűneként rótták fel, hogy nem írt magyarul.⁵³ Ebben az esetben ugyanis költői zsenije még nagyobb magasságokba szárnyalhatott volna.

A kommentár-irodalom szempontjából fontos kérdés Janus Pannonius továbbélése, és tanulmányozásának mikéntje. Annak, hogy Teleki miért pont Janus Pannoniust szándékozott kiadni, több oka is lehetett: egyrészt mert külföldi tanulmányútja során elismert tudósok hívták fel rá a figyelmét,⁵⁴ másrészt a nemzeti öntudat és büszkeség motiválta. Ráadásul ebben szerepet játszhatott az a korabeli vélekedés is, amely a gyulafehérvári sírfelirat alapján és Kazinczy Ferenc közvetítésével a Teleki családot rokonságba hozta a Garázdákkal, így tehát lényegében Janusszal.⁵⁵ Ezzel szemben Deé Nagy Anikó cáfolja, hogy Teleki komolyan vette volna a feltételezett rokoni kapcsolatot. Feltétlenül ki kell emelni viszont, hogy Teleki olyan korszakban élt, amelyben Janus latinnyelvűségét nem méltatták. Igen jól világítja meg ezt a jelenséget Bán Imre: „A felvilágosodás és a Besenyey-program sodrában meggyorsuló irodalmi fejlődés változást hoz Janus Pannonius értékelésében is. A magyar nyelvű literatúra egyszerűen időszertülné teszi a nagy humanista latin nyelvű remekeléseit, s minduntalan felhangzik a panasz: miért nem írt magyarul. A nagy irodalmi ellenfél, Kazinczy Ferenc hasonlóképpen gondolkodik. Mátyás udvarát és egész művelődési tevékenységét kizárólag a magyar nyelvűség szempontjából ítéli meg. Kazinczynak semminő érdemleges nyilatkozata nincs Janus Pannonius költői tehetségéről. Poétai dicsőségéről tud, de a hajdan volt csillogás, a magyar

tekintették irodalomtörténeti szempontból vizsgálatra érdemesnek... Ezzel egyidejűleg a romantikusok latin művek egész sorát kellett hogy beemeljék a nemzeti irodalomtörténetbe, hiszen ezek nélkül a fennmaradó anyanyelvi anyag is hiányos, csonka és történetileg értelmezhetetlen lett volna.” TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004, 142.

⁵³ THIMÁR Attila, *Lingua et litteraria = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, TŰSKÉS Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok); SZELESTEI N. László, *Historia litteraria – és magyar irodalomtörténet-írás = uo.*, 86–105.

⁵⁴ Wesseling professzor hívta fel Teleki figyelmét egy javított Janus-kiadás fontosságára. Vö. KOCZIÁNYI i. m., 27; DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997, 144.

⁵⁵ „János poéta, ki felől mondatik, hogy azt a püspöki székhelyet bírja, az a szerencsétlen pécsi püspök volt, ki iránt Mátyás magát oly szépen és oly rútul viselte, az, ki felől úgy hisszük, hogy első kezde írni magyar grammaticát, de amelyet nem bírunk, az, akinek verseit maros-vásárhelyi prof. Kovásznai két kötetben kiadta, poétai nevével Janus Pannonius, atyai nevével Cesinge, anyjaival pedig (minthogy anyja testvére vala a híres esztergomi érsek Vitéz Jánosnak) Vitéz. Az itt temetett poéta [utalás a gyulafehérvári sírfelírra] magát feledé megnevezni, de a kövön állott. [...] A 12. század óta [a Teleki-ház] csaknem a 15. végéig a Garázda de Mecsenics nevet viselte.” KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, szerk. JANCsó Elemér, Kolozsvár, 1944 (Erdélyi Ritkaságok), 162–174.

reneszánsz fénye nem képvisel számára a jelen harcaiban mozgósítható értéket. A tőle függő íróársak csak az ő ítéleteit ismételtetik.”⁵⁶

A fent idézett Bán Imre-tanulmányunk ezen túl van még egy igen fontos citátuma: „Ha Conradi Ignátz Norbert Kegyes Oskolabeli Szerzetes, ha Koller József Pétsi Nagy Prépóst, ha Teleki Sámuel Gróf a tündöklő érdemű boldogult erdélyi Cancellarius, nem fordították volna e jeles Férfir a figyelmünket, ellehetne róla is mondani, hogy eszméletlen maradt szülőföldén az újabb időkben.”

Súlyos összegzése ez az akkori tudományos-irodalmi életnek. Még egyvalamit azonban semmiképpen sem szabad kifelejtenuk: azt, hogy a kommentár-műfaj szinte teljesen ismeretlen volt hazánkban.

Mezey László⁵⁷ véleménye szerint egy költőnek akkor lesz igazán megdönthetetlen, szilárd helye az irodalomban, ha iskolai auktorrá válik. Márpedig az iskolai auktor magyarázzák, jegyzetelik, kommentálják, mint a legnagyobbakat: Vergiliust, Cicerót, az egyházatyákat stb. Igaz, a kommentátorok tudásának színvonala nem volt feltétlenül egyenrangú. Ezek szerint: ha Janus a 16–17. században nem volt iskolai auktor, mi szükség lett volna műveinek kommentárjára? Láthatjuk tehát, milyen problémákkal volt kénytelen szembesülni itthon az európai klasszika-filológián nevelkedett Kovásznai, aki ráadásul a németalföldi kritikai filológiai módszereket sajátította el, és a leghíresebb tudósok kommentárjaival ellátott auktor kiadásokkal bástyázta körül magát. Kovásznai Sándor Janus Pannonius műveihez írt kommentárjait olyan tudósok neve fémjelezi, mint a németalföldi Heinsiusok, Vossiusok és Gronoviusok, az angliai Richard Bentley és Thomas Farnaby, a francia Denys Lambin, Isaac Casaubonus, a Scaligerek és természetesen Erasmus. E tudós filológusok auktor kiadásait összevetve Kovásznai Janus-apparátusával, teljesen egyértelművé válik, hogy szerzőnk nemcsak hogy sűrűn forgatta példaképei munkáit, hanem azokat mind módszertanilag, mind a stílust illetően, mind pedig a kommentár mennyiségét tekintve is hűségesen követte.⁵⁸ Tekintettel arra, hogy a kommentár mint műfaj nem örvendett népszerűségnek hazánkban, Kovásznai Sándor munkássága a magyar irodalom- és filológiatörténet számára az ismeretlenség homályában maradt, holott a korabeli tudós Európában a latin nyelven alkotó szerzők műveinek kiadása megfelelő szintű kommentár nélkül elképzelhetetlen lett volna.

Mindeközben, ebben a teljességgel ellentmondásos környezetben folyamatosan zajlott a tervezett Janus-kiadás kritikai előkészítése. Kocziány László⁵⁹ és Deé Nagy Anikó is a lehető legnagyobb részletességgel ismerteti a munkálatokat, Kocziány inkább Kovásznai, Deé Nagy inkább Teleki jelentőségének hangsúlyozásával. A dolgozatnak nincs szándékában egyikük igazát sem elvitatni, hiszen az utrechti kiadás *praefatiója* és a

⁵⁶ BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975 (*Memoria Saeculorum Hungariae*, 2), 491–508.

⁵⁷ MEZEY László, *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, i. m., 523–533.

⁵⁸ Erről a témáról bővebben lásd DALLOUL, i. m.

⁵⁹ KOCZIÁNY, i. m., 26–28.

Janus-biográfiák összeválogatása, valamint a kötet megjelenéséhez szükséges anyagi háttér biztosítása, nemkülönben a külföldi ismeretség ugyanannyit nyom a latban, mint a filológiai előkészítő munkálatok összessége. Dolgozatomban mégis inkább Kovásznai Sándor kéziratának jelentőségére szeretném felhívni a figyelmet, mert Kovásznai mint filológus majdhogynem egyedülálló jelenség a 18. század magyar irodalmi közegében. Nem kérdőjelezhető meg Borzsák István állítása sem, aki nagy monográfiájában Budai Ézsaiást teszi meg a hazai klasszika-filológia kezdetének. Viszont szeretnék rávilágítani Kovásznai Sándor filológiai munkásságára, megerősítve Kocziány Lászlót, akinek emlegetett tanulmányában először vetült fény erre a kiváló tudósra. És mivel Budai Ézsaiással ellentétben Kovásznai nem folytatott jelentős közéleti tevékenységet, ráadásul a kommentárját sem nyomtatták ki, hiába datálható Kovásznai Sándor munkája korábban, érdemei elismerésére és emlékezete fennmaradására is kevesebb esély adatott.

A Janus-filológia történetét többen igen alaposan ismertették,⁶⁰ amihez a jelen dolgozat szeretne néhány, Kovásznaira és a tudománytörténetre vonatkozó adalékkal a továbbiakban hozzájárulni, valamint rámutatni, hogy a Janus-filológiában a Zsámboky (1531–1584) és Ábel Jenő között tátongó űrt Kovásznai Sándor tökéletesen kitölti. Munkásságával többszörösen cáfolja az eddigi tudományos közfelfogást: egyrészt mert kommentárja olyan, amely „a külföld színe előtt” is megállja a helyét, és ezáltal bebizonyítja, hogy a magyar tudományosság is lehet nemzetközi színvonalú; másrészt pedig azért, mert kéziratában a Janus-filológia szempontjából még mind a mai napig is találunk fel nem tárt érdekességeket. Műve igen jelentős ezen felül a tudománytörténeti kutatások számára is, hiszen sem a klasszikus-filológusok, sem pedig az irodalomtörténet-írók nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tudóst, aki Janus Pannonius műveihez az első klasszikus kommentárt írta, még akkor sem, ha nem volt lehetősége a létező összes Janus-kódexet felkutatni és vizsgálat alá vonni. Az utrechti kiadásról és megjelenésének körülményeiről Deé Nagy Anikó a Teleki-monográfiájában kimerítően megemlékezik, méghozzá Teleki Sámuel állítva előtérbe.⁶¹ A Janus-edíció körüli munkálatokat illetően nagy mennyiségű levélrészletet is közöl.⁶² Mérleget von az utrechti kiadás rendkívüli jelentőségéről, amellyel a magunk részéről a legteljesebb mértékben egyetértünk, hiszen valóban – a most készülő modern kritikai kiadás teljes megjelenéséig – a mai napig ez a munka a legjobb hivatkozási alap a Janus-corpust illetően.

„Visszatérve az utrechti kiadás méltatására, hangsúlyozzuk, hogy a 19–20. századi Janus-irodalom szinte kivétel nélkül mindig erre hivatkozik. Használhatóságát jelzi az is,

⁶⁰ Vö. BÉKÉS Enikő, *Janus Pannonius: Válogatott bibliográfia*, Bp., Balassi Kiadó, 2006.

⁶¹ DEÉ NAGY, i. m., 143–156. Deé Nagy Anikó kétségbe vonja azt az addig általánosan elfogadott nézetet, hogy Teleki maga finanszírozta volna a Janus-kiadás költségeit, mivel erre vonatkozó adatot, iratot, szerződést nem talált.

⁶² *Uo.*, 231–390, 18. számú: Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1777. január 5.; 41. számú: Kovásznai Sándor Teleki Sámuelnek, Marosvásárhely, 1783. február 2.; 42. számú: Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek, Utrecht, 1783. április 18.; 48. számú: Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek, 1783. augusztus 29.; 49. számú: Zilahi Sámuel Teleki Sámuelnek, 1784. február 18. Deé Nagy Anikó a levelek közlésénél megadja a pontos lelőhelyeket.

hogy az 500 éves Janus évforduló alkalmából készült tanulmánykötet⁶³ 37 magyarországi és külföldi szerzője ebből veszi idézeteit.”⁶⁴

Az már más kérdés, hogy az utrechti kiadás filológiai érdemei kit illetnek. Kocziány és Deé Nagy Anikó óta tudjuk, hogy nem kizárólag Telekit. „Az 1784-es kiadás előkészítése és megjelenése több szempontból is figyelmet érdemel. A magunk részéről az előkészítés és a megjelenés fogalmát különválasztjuk, és a továbbiakban elsősorban a nyomtatásban közzétett anyag jelentőségéről szólunk. Nem törekszünk mikrofilológiai teljességre, éppen ezért hangsúlyozzuk, hogy a Teleki Tékában őrzött, s az utrechti kiadásban nem hasznosított hatalmas jegyzetanyag minden bizonnyal tartalmaz a Janus-filológia eljövendő kutatói számára kiaknázásra érdemes adatokat.”⁶⁵

A Kovásznai-kézirat átvizsgálása során valóban számos kiaknázásra érdemes adatot találtam, amelyek egy részét a már említett disszertációmban be is mutattam. A kézirat Janus elégiáihoz írt része alapján elmondható, hogy Kovásznai Sándor tudós professzor a kommentárja megírása során a magyarországi viszonyokat tekintve korát megelőző kritikai módszerek alapján dolgozott, és pusztán a filológia metódusaira támaszkodva sok olyan adatot kinyert a szövegekből, amelyeket az őt megelőző nemzedékek Janus-kutatói nem tudtak értelmezni, vagy egyszerűen nem vettek észre. Igazán nagy kár, hogy a kiadáshoz tartozó jegyzetapparátusa kiadatlan maradt: sok olyan értékes információt tartalmaz ugyanis, amely már a 18. század végén elindíthatta volna a modern kritikai filológia alapelveinek lefektetését, és sokrétűen gazdagította volna az addig még csupán alig létező Janus-kutatásokat.

Kovásnai képes volt például a szövegek keletkezésének idejét úgy megállapítani, hogy az nem sokban tér el a 20. század irodalomtörténészeinek megállapításától.⁶⁶ Az elégiák és az epigrammák szövegéből kiindulva azt is meg tudta határozni, mennyi ideig tartózkodott Janus Pannonius Itáliában, történész lévén korabeli reneszánsz források alapján igazolta Janus szövegeinek történeti hitelességét. Kiváló logikával jött rá arra is Kovásznai, hogy a korábban tévesen Janusnak tulajdonított *Ad Bartholomaeum Fontium* című episztola valójában Angelo Poliziano műve, vagy hogy Vespasiano da Bisticci és Tito Vespasiano Strozza személyét meg kell különböztetni. Ez egyébként az egyetlen olyan eredménye, amelyet Teleki Sámuel érdemesnek tartott közölni nyomtatásban, a Janus-biográfia adatain kívül.⁶⁷

Kovásnai módszerében az európai filológiai hagyományt követi: az eredeti szöveg jelentését az *interpretatio* részében magyarázza meg, majd szavanként veszi igen beható

⁶³ Janus Pannonius: *Tanulmányok*, i. m.

⁶⁴ DEÉ NAGY, i. m., 152.

⁶⁵ DEÉ NAGY, i. m., 150.

⁶⁶ KOVÁSZNAI Sándor, *Notae in Janum Pannonium*, Marosvásárhely, Teleki Könyvtár, 1778–1779, MS autogr. TKt, I–III, 401 b, c, d sz. Vö. V. KOVÁCS Sándor, *Az újkori Janus Pannonius filológia: Janus elégiáinak időrendje* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, i. m., 572–574; Uő, *Eszmetörténet és régi magyar irodalom: Tanulmányok*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1987, 337–341.

⁶⁷ KOVÁSZNAI Sándor, *Notae in Janum Pannonium*, Marosvásárhely, Teleki Könyvtár, 1778–1779, MS autogr. TKt, I–III, 401 b, c, d sz. 23, 315 Vö. IANI PANNONII *Poemata*, i. m., *Praefatio*, *Carminum Appendix*, I, 671–674.

vizsgálat alá az egyes költeményeket. Magyarázatai igen sokrétűek: alapvetően természetesen a szöveg jellegéhez alkalmazkodnak, de híven reprezentálják a kommentátor rendkívül széleskörű, a *studia humanitatis* szellemiségét tükröző ismereteit. Kovásznai tanúbizonyságot tesz arról, milyen alaposan ismeri az antikvitást; mitológiai, antik irodalmi, történelmi ismereteinek igazolására mindig segítségül hívja a klasszikus auktorkat. Tisztában van a reneszánsz korról is: szintén számos korabeli auktort idéz, jórészt az aktuális történelmi események igazolásához, földrajzi leírásokhoz. Korának tudományos életét is figyelemmel kíséri, viszont itt leginkább kritizál, teret enged híresen gúnyos stílusának. Például Janus életrajzi adatainak feldolgozása során szarkasztikusan hívja fel a figyelmet Pray György tévedésére, aki Janus Pannoniust tévesen Vitéz János váradi püspöknek nevezte.⁶⁸ Latinsága tiszta, világos, és bár a klasszikus retorika szépségét nem éri el, a tudományos stílus követelményeinek mindenben megfelel.

Kovácsnai Sándor marosvásárhelyi történész és filológus professzor jelentősége abban áll, hogy magyarországi tradíció híján a Janus-kiadás előkészítésekor az európai hagyományból merített, és képes volt átvenni a reneszánsz kommentárnak a 18. századra immár kikristályosodott metódusait, és alkalmazni azokat a saját munkálatai során. Különösen jelentős ez a megoldás, minthogy Magyarországon ilyen műfaj Matthaeus Fortunatus előtt nem létezett. Nem tartom tehát túlzásnak azt az állítást, hogy Kovásznai hazánkban a Janus Pannoniushoz készített kommentár megírásával műfajteremtő művet alkotott, és ha manuscriptuma nyomtatásba kerül, példát mutathatott volna mind tudásban, mind pedig az európai kritikai-filológiai metódus alkalmazásában az utána következő nemzedéknek, már jóval Ábel Jenő és a Ponor Thewrewk-iskola megjelenése előtt. A Janus-kutatásban elfoglalt méltó helyét is akkor érthetjük meg, ha elgondolkodunk azokon a problémákon, amelyeket Kovásznai vetett fel, de esetleg csak a modern Janus-filológia tudott megoldani.

Mindent egybevetve tehát megállapíthatjuk, hogy Kovásznai olyan kommentárt alkotott, hogy nyomtatásban való megjelenése esetén a nemzetközi tradícióba szervesen illeszkedhetett volna, hazánkban pedig műfajteremtő jelentőséggel bírhatott volna, ha művét méltatlanul el nem feledik.

⁶⁸ KOVÁCSNAI Sándor, *Notae in Janum Pannonium*, Marosvásárhely, Teleki Könyvtár, 1778–1779, MS autogr. TKt, I–III, 401 b, c, d sz. 3, 35.